

Stratégiai irányok az egyedi cikkszolgáltatásban

Minthogy országonként is eltér az egyes terminusok tartalma, célszerű eljárásban tisztázni, mit értsünk a következő kifejezéseken:

- **egyedi cikkszolgáltatás:** egy elő nem fizetett folyóiratban megjelent cikk elolvasása;
- **dokumentumellátás:** a szerzői jogért fizetendő összeget is tartalmazó térítésért vásárolja meg a magánszemély vagy a könyvtár a cikket;
- **könyvtárközi kölcsönzés:** a helyi jogi szabályozás értelmében az egyén vagy a könyvtár úgy jut hozzá a folyóiratcikkhez, hogy nem kell térítést fizetnie a szerzői jog tulajdonosának.

Manapság az új online információs gazdaság egyik legvitatottabb kérdése az egyedi cikkszolgáltatás, a folyóirat-előfizetés és a licencelés viszonya. Az irányzat az, hogy a folyóirat helyett a cikk válik mind fontosabbá. A költségvetési megszorítások is arra készítetnek, hogy csökkentsék az előfizetett folyóiratok számát, s növeljék az egyedileg megrendelt cikkeket. Ezt egyébként az interneten végzett keresések és az alkalmazott navigációs eszközök is előmozdítják. Ugyanakkor nem lebecsülhető a konzorciumi licencelés és a „big deal”-nek nevezett átfogó, számos folyóiratot kínáló megállapodások hatása, ami rendkívül megnövelte a könyvtárak rendelkezésére álló tartalmat, csökkentve az egyedi cikkszolgáltatás iránti igényt a könyvtárközi kölcsönzés, a dokumentumellátás vagy más ellátó rendszer használata révén.

Mintha két ellentétes trend érvényesülne; ezért érdemes a közreható tényezőket közelebbről is megvizsgálni.

A használók viselkedése

Mivel az egyedi cikkszolgáltatás közvetlenül a használói kérésen alapul, a használók viselkedésében bekövetkező változások meghatározó szerepet játszanak a gazdasági modellek és a szolgáltatási módszerek alakulásában.

Az utóbbi években az egyéni használó nagyobb felelősséget vállalt magára a cikkek megkeresésében és megtalálásában a keresőmotorok és a navigációs eszközök révén. Az íróasztalukra várják a kívánt cikket, s gyakran megkerülik a központi könyvtárat. Az elektronikus hozzáférés nagyobb használathoz vezetett. Egy vizsgálat szerint ma egy tudós 20 folyóiratot használ, míg 25 évvel

ezelőtt csak 13-at. Az elektronikus környezet eredményezi a cikkek alakváltását, vándorlását, és számos helyen való felbukkanását, mielőtt még valamely tekintélyes folyóiratban megjelenének.

Ebben a közegben kell megfogalmaznia a két főszereplőnek stratégiáját: a könyvtár hogyan tudja kielégíteni használói igényeit stagnáló, sőt csökkenő költségvetés mellett, s a kiadók hogyan tudják biztosítani bevételeik folyamatos növekedését.

A könyvtáraknak szembe kell nézniük a használók növekvő számával, specializálódó igényeivel és fokozott elvárásaival (pl. az íróasztalra eljuttatott szolgáltatások iránt). A költségvetési nehézségek ellenére minden használói kérést ki kell elégíteniük. Hagyományosan az állomány építésével és megőrzésével teljesítették ezt az igényt; a saját állományból nem teljesíthető kérések esetén vesznek igénybe – az ország adottságaitól függően – a könyvtárközi kölcsönzést, a nemzeti dokumentumellátó szolgálatot, vagy egy kereskedelmi ellátó céget. Választhatják a „pay-per-view” vásárlást is a kiadók folyóirat-gyűjteményeiből. Országonként változik az is, hogyan és milyen mértékben befolyásolja a szerzői jog a cikkenkénti használatot.

A kiadók szempontjából elsőrendű a piaci részesedés megtartása, sőt növelése, valamint a jövedelem biztosítása, sőt emelése. Ennek érdekében alapvetően az előfizetési üzleti modellt alkalmazták. Az utóbbi években azonban speciális, konzorcialis megállapodásokat kezdtek kötni, ugyanis ha már egyszer megteremtették az elektronikus infrastruktúrát, viszonylag olcsó lehetővé tenni újabb és újabb vevők számára ennek használatát, ami mindkét prioritásukat jól szolgálja. Ugyanakkor mind az előfizetési, mind a licencelő modell a folyóiraton mint egységen alapszik, ugyanis a kiadók hagyományosan tartottak az egyedi cikkszolgáltatástól és a pay-per-view módszertől, mert féltették bevételeiket.

A jelenlegi helyzet

A folyóiratkrízis azt jelenti, hogy az előfizetési kiadások olyan mértékben megemelkedtek, hogy a könyvtári költségvetések nem voltak képesek lépést tartani velük; következésképpen veszélybe került a mai használók igényeinek és az archiválás követelményeinek kielégítése átfogó és tartalmas

gyűjteményekkel. Az USA-ban jelentősen csökkent a tudományos könyvtárak által előfizetett folyóiratok száma, ám majdnem megháromszorozódott a könyvtárközi kölcsönzés. Érdekes módon ugyanakkor a BLDSC forgalma Angliában visszaesett az ezredfordulón; feltételezhetően a licencelés volt ilyen közvetlen hatással a dokumentumellátó szolgáltatás iránti igényre.

Az előfizetésre és az egyedi cikkszolgáltatásra további hatással volt a konzorciális licencelés és a kiadók által ajánlott „big deal”. A konzorciumi beszerzés az előfizetés egyik uralkodó formájává vált. A használóknak kínált tartalom ugyan nagymértékben megnövekedett, a könyvtárak azonban elmozdultak a nyomtatott dokumentumokat tartalmazó saját gyűjteményektől a licencekre alapozott online hozzáférés felé. A kiadók is, a könyvtárak is jól jártak ezzel a megoldással. A könyvtárak, különösen a kisebbek, rengeteg folyóirathoz férhettek hozzá viszonylag olcsón, s a licenszszerződés évente átlagosan csak 6–7%-kal növelte díját, szemben a nyomtatott folyóiratok 16–22%-os ár-emelkedésével. Az elektronikus tartalmak gyors elterjedése a szerzőknek is javukra vált (közleményük szélesebb körben vált ismertté), a kiadók pedig a letöltések ugrásszerű növekedését tapasztalták amellett, hogy piaci részesedésük is szélesedett, s további bevételekhez is jutottak a licencelés révén. A licencelésnek és a „big deal”-nek nyilván hatása van az egyedi cikkszolgáltatásra: csökken a dokumentumellátás, és az egyedi cikkrendelés könyvtárközi kölcsönzéssel.

Néhány feltételezés megkérdőjelezése

A kiadók azért aggódtak korábban, hogy a dokumentumellátás és más üzleti modellek negatív hatással lesznek az előfizetésekből származó bevételekre. Több vizsgálat bebizonyította, hogy ez teljesen alaptalan. A könyvtárak nem alternatív megoldásként használják a dokumentumellátást az előfizetés helyett, hanem kiegészítésképpen, az alkalmanként jelentkező igények kielégítésére.

Kérdéses, hogy a „big deal” több értéket nyújt-e a könyvtáraknak vagy sem. A konzorciumi licencelés révén hozzáférhető hatalmas mennyiségű folyóiratcím nem csupán előnyökkel jár, hanem jelentős hátlutókkal is, különösen hosszú távon. A könyvtárosokat aggasztja a „minden, ami kapható” modell, a válogatás mozzanatának kiiktatása. A helyi könyvtáros kezéből kicsúszik a beszerzés fölötti ellenőrzés azzal, hogy központosítottá válik a kon-

zorciumban. A „big deal” mindent átfogó jellegéből az következik, hogy a könyvtárnak azokat a tételeket is meg kell vásárolnia, amelyek iránt használói nem érdeklődnek, s kevesebb pénze marad kisebb vagy nem kereskedelmi kiadók folyóiratainak előfizetésére. A kiadóknak is vannak fenntartásaik. Azok, amelyek még nem kötöttek konzorciumi megállapodásokat, azon veszik észre magukat, hogy lekéstek, mert a könyvtári költségvetéseket már kimerítették a korábban ébredők. Emezek viszont hosszabb távon azt tapasztalhatják, hogy a megállapodások árnövekedés-korlátozó pontjai csökkentik bevételeiket. Továbbá a valamennyi, általuk kiadott folyóiratra kiterjedő szerződések azzal a veszéllyel járhatnak, hogy egy konzorcium egyszerre mondhatja fel az összes folyóirat előfizetését.

A dokumentumellátással szemben a könyvtárközi kölcsönzés látszólag olcsóbb, s így a könyvtárak egyre inkább felé fordulnak a használói igények kielégítése során (l. az amerikai gyakorlatot). A cikkszolgáltatás e módjának azonban vannak rejtett, első pillantásra nem látszó kiadásai is. Egy amerikai vizsgálat megállapította, hogy egy tétel kölcsönkérése átlagosan 18,35 dollárba kerül, s kölcsönadása 9,48-ba, továbbá ehhez a szolgáltatáshoz magas rezsiköltségek társulnak (77%-uk ráadásul személyi kiadás!) és lassú átfutási idő (átlagosan 16 nap).

Könyvtári stratégiák

A konzorciumi beszerzéseket és megállapodásokat eleinte külön, országos vagy intézményi források fedezték. Amikor azonban a megállapodások megújítására kerül sor, ezek a külön források aligha fognak rendelkezésre állni. A könyvtárak csökkenő vásárlóerejükkel nemigen lesznek képesek finanszírozni a „big deal” terheit anélkül, hogy egyéb kiadásait ne fognák vissza jelentős mértékben, ami nem konzorciális előfizetéseik törlését és könyvbeszerzéseik további csökkentését eredményezheti. Ennek fényében a könyvtáraknak felül kell vizsgálniuk allokációs politikájukat.

A jelek arra mutatnak, hogy a könyvtárak vissza szeretnének térni a válogatás nagyobb szabadságához, s szívesen lemondanának a „minden, ami kapható” modellről. Inkább csak a kiváló minőségű folyóiratokat szereznék be, s tárgy szerint összeválogatott folyóiratcsomagokra fizetnének elő, hogy jobban illeszkedjenek használói igényeihez.

Lehet, hogy a könyvtárak a jövőben előnyben fogják részesíteni a kevésbé használt címekhez a csupán szükség esetén való hozzáférést. Rugalmasabb beszerzési modell válhat vonzóvá számukra, amely lehetővé teszi, hogy csak a tartalmilag releváns címekre fizessenek elő, s az alkalmanként szükséges címekért pedig a használat mértékében fizessenek. Sőt, ezen túlmenően olyan beszerzési modellek is kialakulhatnak, amelyek a hagyományos előfizetés és az egyedi cikkszolgáltatás kombinációja helyett a tényleges használat mérhető és releváns szintjein alapulnak, különösen azzal párhuzamosan, hogy bizonyos tartalmak már csak elektronikusan férhetők hozzá.

Ahogy egyre több tartalom férhető hozzá online, s a térítési díj egyre inkább a használat függvénye, a könyvtáraknak egyre gondosabban kell számításba venniük a könyvtárközi kölcsönzéssel járó tényleges költségeket. Elképzelhető, hogy az elektronikus dokumentumellátás egyre költségtakarékosabb eljárásokat fejleszt ki, s ezzel előnyösebbé válik, mint a hagyományos könyvtárközi kölcsönzés. Az ebből következő változtatások valószínűleg fájdalmasok lesznek, és viszonylag hamar zajlanak le, éppen ezért csak akkor következnek be, ha a költségvetés kikényszeríti a vonatkozó döntést.

Azok az intézmények (pl. egyetemek) is, amelyek eddig még nem tették meg, rákényszerülhetnek arra, hogy nem a könyvtári költségvetésből fedezik az információellátással kapcsolatos valamennyi kiadást, hanem ráterhelik az egyes tanszékekre, kutatási projektekre stb. az általuk igénybe vett szolgáltatások költségeit. Ez esetben a könyvtár csak a beszerzések központi lebonyolítását és a dokumentumok helybe juttatását végzi.

A konzorciumok terén is változások várhatók. Most gyakran különböző típusú (egyetemi, köz-, szak-) könyvtárakból állnak, a jövőben azonban célszerűbbnek tűnhet homogén konzorciumok alakítása, hogy így az előfizetett folyóiratok tárgyköre jobban illeszkedhessen a használói kör igényeihez.

Kiadói stratégiák

Annak fényében, hogy könyvtári költségvetések nem növekszenek, s a könyvtáraknak fenntartásaik vannak a „big deal”-lel szemben, a kiadók is innovációra kényszerülnek bevételeik növelése érdekében. A kiadóknak javítaniuk kell jelenlegi kínálatuk összetételén, minőségén és használatá-

nak módozatain azon túlmenően is, amit már megtettek az árkorlátozásra vonatkozóan.

Fontolóra kell venniük, hogy a mindent felölelő, „big deal” csomagokból kiemelnek bizonyos tartalmakat, különösen kevésbé használt címeket, s új árazási modelleket vezetnek be, hogy a könyvtárak vásárlásait jobban igazíthassák használóik tényleges igényeihez. Hibrid vásárlási modellek fognak kialakulni, amelyek a konzorciumi licenclést kombinálják a használat szerinti térítéssel. Ez lehetővé teszi a kiadóknak, hogy túllépjenek az egyetemi piacon. Felmerülhet az is, hogy konzorciumok több kooperáló kiadó kínálatát felölelő csomagokra kötnek szerződést egy-egy szakterületen megjelenő címekre.

Javítani kell az elektronikus források használatának statisztikai mérését, hogy a könyvtárak láthassák, az általuk licencelt anyagot milyen mértékben veszik igénybe. Ez hozzájárulhat a beszerzési modellek innovációjához is, amikor a hagyományos előfizetés helyett a használat fogja meghatározni a tartalom értékét, s ezzel az árát is.

A könyvtárközi kölcsönzés nagy mértéke (l. USA) esélyt kínál a kiadóknak: ha csökkenhet a könyvtárközi kölcsönzés átlagos költsége és átfutási ideje, nagy és kiaknázható piac nyílik a kiadók előtt az eseti cikkgigénylések terén. Az egyedi cikkszolgáltatás így nem fogható fel fenyegetésként az előfizetésekre.

Összefoglalva: a könyvtáraknak brutális ösztönzéssel kell elemezniük a szolgáltatások nyújtásának valós költségeit, s új költségvetési források után kell nézniük, akár saját zsebükben is. A kiadóknak új modelleket kell kifejleszteniük a könyvtárakkal folytatott tárgyalásaikhoz, s kínálatukban érvényesíteniük kell a „minden, ami kapható” elvét a csak igény esetén elveivel. Mindkét fél számára azonban az igazi hajtóerőt az jelenti, ha a hagyományos tudományos kommunikáció minőségi folyóiratokra alapozott rendjét megkerüli a végfelhasználó, aki anélkül fog keresni a szabadon hozzáférhető webanyagokban vagy elektronikus dokumentumokban, hogy tudatában lenne, milyen károk érhetik így oktató, tanulmányi és kutatási munkáját.

/ROWSE, Mark: Individual article supply: some strategic directions. = *Interlending & Document Supply*, 31. köt. 2. sz. 2003. p. 86–93./

(Papp István)